

Андрій Царенок

«ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЗВІР», «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПТАХ» ТА КНИГА ПРОРОКА ЄЗЕКІЇЛЯ

DOI: 10.58407/litopis.240202

© А. Царенок, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9461-7305>

***Мета** статті полягає в обґрунтуванні додаткової версії щодо сутності рельєфного зображення, знайденого в Чернігові в 1948 р. під час дослідження Борисоглібського собору. Послугуючись **методами** герменевтичного кола та презумпції головних культуротворчих джерел, автор указує на цілком вірогідну доцільність вивчення різьблених малюнків, які, мабуть, являють собою не тільки художню, але й смислово цілісність, за допомогою апеляції до біблійних текстів, аналізу образності на сторінках Святого Письма. Такий підхід уможлиблює **висновок** про істотну подібність, що існує між досліджуваним зображенням та старозавітною притчею про двох великих орлів, кедр та лозу, яку ми знаходимо в Книзі пророка Єзекіїля. Із цього погляду, як можна припустити, загадкове зображення химерної істоти, відомої під назвою «Чернігівський звір», слід трактувати як збірний образ згаданого в першоджерелі фараона й водночас як образ диявола.*

***Ключові слова:** Чернігів, Борисоглібський собор, рельєфне зображення, образ, смисл, Біблія, притча.*

Рельєфне зображення з Чернігівського Борисоглібського собору.

Постановка проблеми. Як добре відомо, одним із найзагадковіших артефактів, що їх було знайдено під час досліджень пам'яток храмової архітектури Чернігова (та й усїєї України й навіть, наважимося стверджувати, усїєї Європи), є рельєфне зображення незвичайної тварини, яке свого часу, судячи з усього, являло собою складову оздоблення зведеного в XII ст. собору на честь святих Бориса й Гліба. У середовищі небайдужих до минувшини осіб і досі не вщухає інтерес до цього витвору середньовічного мистецтва: вирізьблена на ньому істота сподобилася титулу «чернігівського звіра» й нерідко розглядається в якості символу нашого міста. Хоча рельєф було виявлено ще 1948 р., і до сьогодні точаться дискусії, що або кого саме ми бачимо на ньому. Версій, що пояснюють сутність цього прикметного зображення, існує чимало. Обрати з них правильну чи взагалі, ураховуючи цінні здобутки попередників, запропонувати якусь нову, більш вірогідну – актуальне завдання для сучасного дослідника культурних традицій.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить про те, що в «полюванні» на «чернігівського звіра», починаючи із середини минулого століття й дотепер, узяти участь багато фахівців – істориків, археологів, мистецтвознавців, культурологів, філософів та богословів.

Вельми цікавим узагальненням численних спроб дослідити й урешті-решт ідентифікувати рельєф постає нова праця археологині О. Черненко «Чернігівський звір з Борисоглібського собору»¹. Завдяки цій статті можна вчергове переконатись у неабиякій складності трактування знайденого в Чернігові малюнка: у зображеній на ньому істоті дослідники могли бачити чи крилату рись (М. Холостенко), чи стилізованого барса (М. Остапенко), чи персонажа язичницьких вірувань Симаргла (В. Богусевич, Б. Рибаків), чи, зрештою, дракона (Є. Воробйова, Т. Макарова). Проаналізувавши різні погляди на сенс, закладений у загадковий малюнок, О. Черненко виділяє дві основні версії відповіді на це нелегке питання. По-перше, це так звана «слов'янська» версія, згідно з якою «дивозвір» на рельєфі з'являється внаслідок впливу на тогочасні мистецькі традиції давньої слов'янської (і не тільки самої лише слов'янської) міфології – переказів про все того ж Симаргла. Такий погляд був запропонований та популяризований уже згадуваними В. Богусевичем і Б. Рибаківим ще за радянських часів (слід додати, що й нині він має своїх прихильників).

Другу головну версію трактування зображення загадкової істоти О. Черненко називає «західноєвропейською» або «романською». Вона, як указує дослідниця, базується на подібності «чернігівського звіра» «до драконоподібних істот у романському мистецтві»². (Відзначимо, що, як засвідчує ознайомлення зі студіями інтерпретаторів рельєфного зображення, чіткої демаркаційної межі між наведеними версіями все ж немає: ми можемо мати справу з комбінацією «слов'янського» погляду із «романським»³; однак виділення таких версій, безперечно, має свої доволі відчутні підстави).

О. Черненко підтримує другий, «романський» спосіб тлумачення рельєфу: на її думку, зображеною істотою постає саме дракон. Зокрема, вважає археологиня, така «атрибуція є достатньо переконливою, з огляду на те, що передача деталей зображення ... є властивою романському мистецтву»⁴; окрім того, «романська версія трактовки чернігівського звіра відповідає й особливостям архітектури Борисоглібського собору»⁵.

Що ж до «слов'янської» версії, то, за О. Черненко, її підстави «є досить непевними»⁶. І в одному зі своїх інтерв'ю дослідниця недвозначно наголошує на тому, що «чернігівський звір» у будь-якому випадку не являє собою персонажа язичницького культу⁷; інакше кажучи, ототожнювати його із Симарглом недоречно.

Цей або принаймні схожий погляд сповідують і чимало інших сучасних учених. Так, на переконання С. Колесника та О. Колесник, хоча в літературі зображену на рельєфі істоту зазвичай ідентифікують як Симаргла, але така «прив'язка» «є вельми умовною, адже не збереглося жодного зображення або детального опису цієї істоти»⁸.

Історик та богослов С. Шумило вважає, що православні єпископи, яких у часи зведення Борисоглібського собору прислали на Русь із Візантії, аж ніяк не могли допустити зображення в християнському храмі язичницького ідола. Задля правильного з'ясування, у чому ж саме полягає смисл давнього різьблення, дослідник, на нашу думку, логічно й доречно пропонує звернутися до текстів Біблії, а саме до Книги пророка Єзекіїля та Одкровення Іоанна Богослова. За С. Шумилом, якщо ми візьмемо до уваги алегорії, присутні на сторінках Священного Писання, то зробимо такий чіткий висновок: «чернігівський звір» виступає символом одного з Євангелістів. «В християнській іконографії здавна символом святого Апостола Марка є тварина з головою лева та з крилами. Царська тварина, символ могутності й сили». До того ж, С. Шумило робить ще один украй важливий крок у пошуках відповіді на означене питання. Він прагне зрозуміти й пояснити, кого ж саме ми зустрічаємо на знайденому в процесі дослідження собору рельєфному зображенні, звертаючи увагу й на супутнє йому зображення: як відомо, поруч із «чернігівським звіром» – на суміжному боці блоку, частково вкритому різьбленням, – знаходиться й «чернігівський птах». С. Шумило ідентифікує його як орла, який на іконах символізує іншого Євангеліста – Іоанна Богослова. «Це лише вчергове підтверджує, що ми, швидше за все, маємо справу саме з християнськими символами Святих Апостолів-Євангелістів», – резюмує вчений⁹.

Як бачимо, спектр варіантів тлумачення образу, що колись вражав вірян-русичів, справді доволі широкий. Гадаємо, жоден із них, на жаль, не можна вважати правильним

¹ Черненко О. Чернігівський звір з Борисоглібського собору. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 7–20.

² Там само. С. 15.

³ Див.: Личковах В. Чернігово-Сіверська культурологічна регіоніка. Чернівці, 2011. С. 64.

⁴ Черненко О. Чернігівський звір з Борисоглібського собору. С. 16.

⁵ Там само. С. 18.

⁶ Там само. С. 13.

⁷ Див.: Назаренко В. «Чернігівський звір»: між християнським образом і язичницьким символом. *ТОВ «Земля і воля»*. URL: http://zemlyaivolya.net/news/chernigivskiy_zvir_mizh_hristiyanskim_obrazom_yazi.html.

⁸ Колесник С., Колесник О. Чернігівський звір поза часом і простором. *Чернігівщина incognita*. Чернівці: Чернігівський обереги, 2004. С. 127–128.

⁹ Див.: Назаренко В. «Чернігівський звір»: між християнським образом і язичницьким символом...

або остаточно правильним. Навіть найбільш удалі пояснення лишають певні питання. Так, ототожнення «чернігівського звіра» із драконом змушує замислитися над тим, а що ж саме символізував цей драконоподібний образ: європейські культурні традиції доби Середньовіччя були просякнуті символізмом. Ідентифікація ж крилатої істоти з головою та передніми лапами хижака (лева, а можливо, і собаки) і водночас із довгим зміїним хвостом, покритим риб'ячою лускою¹⁰, як хрестоматійного символу апостола Марка, видається принаймні не зовсім переконливою, позаяк схожість зображеного звіра з левом (навіть левом із крилами) у кращому разі є лишень частковою. Відповідно, сутність незвичайного образу все ще більшою чи меншою, але таки значною мірою постає таємницею, і завдання дослідників сьогодення природно полягає у здійсненні нових спроб її розкриття – у пропонуванні нових достойних версій того, який саме сенс «заховався» за вражаючою й загрозливою формою різьбленої bestii із глибини віків.

Метою цієї статті виступає обґрунтування додаткового варіанта тлумачення смислу рельєфного зображення, знайденого під час дослідження чернігівського Борисоглібського собору.

Методологія дослідження. Для досягнення такої мети вважаємо за доцільне послуговуватися: 1) методом герменевтичного кола, що передбачає осмислення цілого за допомогою осмислення його частин та, навпаки, осмислення цих частин за допомогою осмислення цілого, яке вони складають; 2) методом, який можна визначити, як «метод презумпції головних культуротворчих першоджерел», що його сутність полягає в наданні пріоритету під час дослідження фактів певної культурної реальності тим джерелам (текстам), які вочевидь відіграють провідну або виключну в порівнянні з іншими джерелами роль у з'яві та розвитку цієї реальності.

Результати. Приділення значної уваги складовим певного цілого допомагає краще зрозуміти це ціле й, навпаки, розуміння сутності цього цілого сприяє шуканому поясненню його компонентів. Урахування такої досить відомої істини зорієнтовує нас, зокрема, на ретельний аналіз усіх основних частин загадкового зображення, які в своїй сукупності вочевидь становлять єдиний художньо-візуальний комплекс.

У чергове розглянемо сам артефакт. Перед нами – пам'ятка середньовічного різьблення, яка є саме комплексною, такою, що складається з двох частин – зображень звіра та птаха, розташованих поруч і розділених декоративною перегородкою (можливо, стилізованим деревом). Описуючи ці малюнки, О. Черненко слушно наголошує на симетрії та візуальній подібності між ними: «Обидві істоти зображені у профіль, відповідно до принципів симетрії ... На вужчій грані каменю зображений хижий птах з кривим гострим дзьобом та клиноподібними крилами. У геральдичній симетрії до постаті звіра голова птаха повернута назад ... Деталі зображень обох істот передано за допомогою усталеного набору трактовки форм: однаково передано пір'я крил, пазури, великі видовжені очі під витягнутою лінією брів тощо»¹¹.

Дійсно, між «чернігівським звіром» та «чернігівським птахом» важко не помітити певну схожість: вони вочевидь створювалися, щоб знаходитися поруч, але все ж на різних частинах рельєфу. Схожість між образами значно посилюється за рахунок рослинного компонента малюнків: разом із кожною з істот ми бачимо «представників» флори. Звір оплутаний чимось подібним до лози, кінець якої він, як видається, тримає у своїй пащі, а птах дзьобом торкається однієї з трьох гілок подоби дерева. Гадаємо, ці рослини надто великі за розміром та виразні, надто художньо пов'язані з істотами, щоб являти собою простий, позбавлений смислового навантаження декор; вони, судячи з усього, є важливими частинами того ідейного «меседжу», який «закодований» у малюнках.

Утім, не будемо поспішати з висновками. Обмежимося констатацією, що обидва зображення досить схожі (хоча й, звісно, не ідентичні): між ними, судячи з усього, існує зв'язок, і в комплексі вони являють собою дещо єдине. Цілком імовірно, що це не просто художньо-декоративна єдність, але і єдність смислова.

Ця ймовірність значно посилюється, коли ми беремо до уваги культурний контекст, у межах якого існував рельєф. Останній був, вірогідно, саме храмовим рельєфом: він міг не тільки вражати розум та почуття людей, але й щось означати, щось символізувати. Поготив храм зводився в межах і під впливом загального контексту православної культури, в якій символізація, дидактичні повчання за допомогою художніх образів мають безперебільшення величезне значення. Це ще більше уможлиблює висновок про те, що згадані загадкові образи постають художнім вираженням якоїсь ідеї.

¹⁰ Принаймні саме на таких складових образі акцентує увагу В. Личковах. Див.: Личковах В. Чернігово-Сіверська культурологічна регіоніка. С. 63.

¹¹ Черненко О. Чернігівський звір з Борисоглібського собору. С. 8.

Чи може ця ідея бути чужою означеному загальному культурному контексту? Теоретично так. Однак вихідною позицією в інтерпретації зображень повинно бути звернення саме до нього. При цьому неможливо свідомо чи несвідомо не керуватися згаданим методом презумпції головних культуротворчих першоджерел. Ведучи мову про сенси, що містяться в оздоблених православного храму, цілком природно передусім урахувати ті ідеї та образи, які зустрічають нас на сторінках **Біблії**, а також у **повчаннях видатних душ-пастирів**, що, як відомо, рясніли цитатами все з того ж Священного Письма¹².

До того ж, у нашому випадку в біблійних та святоотцівських текстах треба шукати ті смисли та образність, яким буде відповідати не лишень кожен окремо взятий основний образ з рельєфу, а якраз та художня й, мабуть, смислова цілісність, яку ці образи складають **разом**.

Із цього погляду цілком правильний напрямок у дослідженні обирає С. Шумило: він намагається витлумачити образ «чернігівського звіра», по-перше, апелюючи до Біблії, а по-друге, зважаючи на присутність поруч зі звіром птаха, що його образ теж тлумачиться дослідником з урахуванням біблійної символіки.

Однак, на нашу думку, слід брати до уваги зображення не самих тільки тварин, але й рослини, що супроводжують їх на рельєфі: повторимося, що «флористика» на різьбленні, мабуть-таки, надто велика за розмірами, виразна та пов'язана з образами істот, щоб являти собою просто оздобу; це органічна складова художньої і, ймовірно, смислової цілісності, з якою ми маємо справу. Отже, у фокусі дослідника артефакту, який звертається до Біблії, повинні опинитися не лише «чернігівський звір» та «чернігівський птах», але й «чернігівська лоза» та «чернігівське дерево», причому треба спробувати відшукати саме той контекст, у якому присутні **всі** ці прикметні образи.

Не виключаємо, що відповідний художньо-смисловий контекст знаходиться у старозавітній **Книзі пророка Єзекіля**. До неї у своїх роздумах про «звіра» та «птаха» звертається й С. Шумило; щоправда, на відміну від цього дослідника, ми пропонуємо взяти до уваги не наведений зображенням проповідником опис бачених ним Херувимів (Єз. 1:10) (який справді в майбутньому вплинув на іконографію Євангелістів), а інші місця із цього біблійного тексту. Ідеться насамперед про главу сімнадцяту, що в ній нас зустрічає **притча про двох орлів**¹³. Прочитуємо першоджерело, скориставшись здебільшого відомим, виконаним І. Огієнком перекладом Біблії українською, але в деяких випадках звертаючись також до грецького та церковно-слов'янського варіантів перекладу (підкреслення в цитатах зроблені автором статті задля акцентування уваги на конкретних образах).

«І було мені слово Господнє таке: Сину людський, загадай загадку, і склади притчу Ізраїлевому народові, та й скажи: Так говорить Господь Бог: **великий орел великокрилий, з широко розгорненими крилами, повний різнокольорового пір'я, прилетів до Ливану і взяв верховіття кедру**¹⁴. **Чубка галузок його обірвав**¹⁵, і приніс його до купецького краю, у місті гандлярів поклав його. І взяв він з насіння тієї землі, і посіяв його до насінневого поля, узяв і засадив його над великими водами, немов ту вербу. І воно виросло, і стало **гіллястим виноградом**, низькорослим, що обертав свої галузки до нього, а його коріння були під ним. І стало воно **виноградом, і вигнало віття, і пустило галузки**. Та був **це один великий орел, великокрилий та густоперий**. І ось той виноград витягнув пожадливо своє коріння на нього¹⁶, і свої галузки пустив до нього, щоб він напоїв його з грядок свого засадження. Він був посаджений на доброму полі при великих водах, щоб пустив галузки та приніс

¹² Ця презумпція, безперечно, протистоїть тій версії походження образу «чернігівського звіра», згідно з якою останній є художнім утіленням міфу про Сімаргла. І фундатори храмів, і ті, хто їх освячував, не могли, якщо не сповідувати, то принаймні не вважати на стверджену в Біблії негатию щодо язичницьких релігійних традицій: «Яка згода в Христа з бейліяром? Або яка частка вірного з невірним? Або яка згода поміж Божим храмом та ідолами?» (2 Кор. 6:15–16). Єдине, що саме з цього погляду може певною мірою свідчити на користь згаданої версії, – це покладення до її основи виключно думки В. Богусевича, за якою християни послуговувались образом Сімаргла для зображення злого демона, себто свідомо сповнюючи його негативним, інфернальним значенням (Див.: Богусевич В. Зображення Сімаргла в давньоруському мистецтві. *Археологія*. 1961. № 12. С. 76–91).

Нехтування презумпцією Біблії, незнання або недостатнє знання біблійних текстів взагалі наражає нас на ризик хибної інтерпретації певного запозиченого зі Святого Письма образу як такого, що походить із якихось інших джерел, скажімо, з античної міфології. Саме таку помилку свого часу зробили дослідники оздоблення однієї з шиферних плит, знайдених у Києво-Печерський лаврі. Зображеного на ній юнака, який роздирає пашу лева, вони ідентифікували як Геракла, що бореться з немейським хизяком (Див.: Асеев Ю. Архитектура древнего Киева. Киев: Будівельник, 1982. С. 82, 89–90). Презумпція біблійного сенсу в цьому випадку уможливило висновок про те, що насправді на згаданій плиті ми бачимо зображення старозавітного судді Самсона, який, будучи незоборосним, із Божою допомогою перемагає лева, розірвавши його, мов ягня чи козеня (Суд. 14:5–6).

¹³ Для порівняння: у перекладі, зробленому І. Огієнком, відповідне місце Старого Завіту називається «Притча про великого орла», у виданні Біблії «The New King James Version» – «The Eagles and the Vine» («Орли та виноградна лоза»), а у виданні Синодального перекладу Святого Письма 1989 р. – «Орел, кедр та виноградна лоза».

¹⁴ Грец. *τά ἐπιπλεκτά τῆς κέδρου* («відбірні з кедрів»); ц.-слов. *избранныя кедр*.

¹⁵ Грец. *τά ἀκρα τῆς ἀλαότῆτος ἀπέκλιεν* («верхівки ніжних відщипнув»); ц.-слов. *верхи мягкости острога*.

¹⁶ Грец. *περιτελευμένη πρὸς αὐτόν* («обвившись до нього»); ц.-слов. *оплетаяся об нем*.

плід, щоб став пишним виноградом. Скажи: Так говорить Господь Бог: Чи поведеться йому? Чи не вирвуть коріння його, і не позривають плоду його, так що він засохне?..» (Єз. 17:1–9).

Тлумачення цієї старозавітної притчі наводиться одразу ж, у тій самій главі книги про роцтв (Єз. 17:11–21). Іносказання мало на меті нагадати про сумні події в історії юдейського народу та попередити його про ще жакливіші наслідки, які чекають на супротивників Провидіння. Як відомо з біблійних текстів, через численні й волаючі переступи Божих заповідей, на юдейське царство була допущена напоумлююча кара: його підкорює володар Вавилону Навуходоносор II. Юдейському цареві Йоахину (Єгояхіну, Іехонії) довелося здати Єрусалим; і сам монарх, і його родина, оточення, а також ще десять тисяч юдеїв були примусово переселені до Вавилону. Царем Юдеї Навуходоносор II ставить дядька Йоахина Седекію, привівши його до присяги на вірність (причому. як стає зрозумілим із Книги Єзекіїля й ексегетичних коментарів до неї, Седекія присягає особливим чином – він клянеться у вірності Вавилонському державцеві іменем Божим). Однак новий володар Єрусалиму порушує свою присягу, вчинивши бунт проти поневолювачів і звернувшись по допомогу до єгипетського фараона. Наведена притча попереджає про нищівну поразку, якої неминуче зазнає віроломний Седекія, про її вкрай болючі для юдейського народу та Єрусалиму наслідки – ті самі, які поетично й проникливо описуються в загальновідомому «Плачі» іншого старозавітного пророка – Єремії. Натомість на нащадків Йоахина після тривалого часу вавилонського полону чекало повернення до Юдеї; саме з роду цього царя-бранця пізніше виходить і довгоочікуваний людством Месія – Христос¹⁷.

У наведеній алегоричній оповіді присутні чотири важливі образи: два великі орли, кедр та виноградна лоза. Перший орел символізує вавилонського царя Навуходоносора, якому судилося виступити бичем Божим, що карає юдеїв за їхні величезні гріхи. Під зірваним цим орлом верховіттям Ливанського¹⁸ кедру мається на увазі переселена до Вавилонії юдейська політична еліта, під лозою – Седекія, а під другим орлом – володар Єгипту, підтримкою якого в боротьбі з Навуходоносором Седекія волів заручитися.

Образність цієї притчі вочевидь нагадує образність досліджуваного нами рельєфу. «Чернігівський птах», цілком імовірно, є саме орлом; розташоване поруч дерево, лівої гілки верхів'я якого орел торкається дзьобом, можливо, є саме стилізованим кедром (не виключаємо, що на це вказує дещо подібне до кедрової шишки на правій гілці дерева). Рослина, якою оплетений «Чернігівський звір», імовірніше, є саме лозою.

Такий збіг вражає й обнадіює. Здавалося б, питання, що й досі непокоїть дослідників, в основному вирішене. Однак, звісно, оголошення перемоги над давньою загадкою заважає передусім той самий «звір»: він аж ніяк не виглядає як орел, хоча, безумовно, його вигляд має яскраво виражений «пташиний елемент».

Якщо означений збіг образів не є випадковим, то «чернігівський звір» має бути ще одним орлом. Можливо, наразі ми маємо справу зі стилізованим зображенням, проте довести це зовсім нелегко. Утім, припустимо, що крилата істота з рельєфу таки постає візуальним відповідником до образу другого, оплетеного лозою орла із притчі. У цьому випадку вона символізує єгипетського фараона. Чи є хоча б малі підстави для підтвердження такої семантики химерної bestii, що «складається» з частин лева / пса, птаха та рептилії?

Не виключаємо, що такі є, і знаходимо ми їх у тій самій Книзі Єзекіїля. Вона містить звернення й до володаря Єгипту, пророцтва про його майбутнє та про майбутнє керованої ним держави. І в них є символіка: фараон уподібнюється до лева та страхиття, яке живе у водній стихії. Знову вдаємося до цитування першоджерела:

«...Було мені слово Господнє таке: Сину людський, здійми пісню жалобную на фараона, єгипетського царя, та й скажеш йому: Левчукові з народів подібний ти був, а *tener* ти мов морська потвора, виприскуєш воду по ріках своїх, і скаламучуєш воду ногами своїми, болотиш ти їхні річки!» (Єз. 32:1–2).

Словосполучення «морська потвора» може тлумачитися дослідниками як «крокодил»; у церковно-слов'янському варіанті перекладу Біблії у відповідному місці знаходимо поняття *змиї великий*, а в грецькому – *δράκων*, тобто дракон, причому змий / *δράκων*, який, зокрема, *биль єси рогами в реках / έκέραιτες τοίς ποταμοίς* («будався рогами в ріках») (Єз. 32:2). Окрім того, тіло цієї жакливої істоти, як можна зрозуміти, вкрите лускою (Єз. 29:4).

Отже, у Книзі пророка Єзекіїля фараон уподібнюється до *кількох* істот – орла, лева та морського чудовиська. Схоже на те, що «Чернігівський звір» містить елементи всіх цих

¹⁷ Сімнадцята глава Книги пророка Єзекіїля закінчується месіанським пророцтвом, в якому теж присутній образ верховіття кедру (Єз. 17:22–24).

¹⁸ Як укаже видатний ексегет святий Афанасій Великий, «у Божественному Писанні Ливаном часто називається Єрусалим» (Афанасій Великий, свят. Толкование на псалмы. Москва: Благовест, 2012. С. 97).

тварин. Чи не виступає він збірним візуальним образом єгипетського царя? Теоретично – це можливо.

Дуже посилює схожість «звіра» з орлом із притчі лоза, яка оплітає його, вкритий лускою зміїний хвіст. Однак і тут ми зустрічаємося із невідповідністю: у притчі не говориться про те, що птах схопив цю лозу своїм дзьобом, а загадка істота з рельєфу тримає її кінець у пащі. Можливо, автор зображення виявив щось на зразок поетичної вольності або вирішив підкреслити згубність звернення «лози» до «орла–лева–змія»?

Є ще один момент, який неприпустимо обійти увагою. Екзегети Біблії, зокрема й Книги пророка Єзекіїля (як-от преподобний Єронім Стридонський¹⁹), вважають, що часто використовуваний у Писанні образ фараона символізує диявола: він прагне завадити людині виконувати волю Творця, оволодіває необачними душами та губить їх. Можна припустити, що врахування цієї обставини й спонукало середньовічного митця вирізьбити «звіра» зі схопленою ним лозою, яка, відповідно, у цьому випадку символізує нерозсудливих, грішних людей узагалі.

Отже, не будемо виключати, ми знову маємо справу з невідповідним збігом образів та сенсів. Із цього погляду, «чернігівський звір» постає **збірним символом**, причому символізує він дещо недобре й навіть демонічне; його присутність в оздобленні храму є повчальним застереженням для вірян. І зображуючи цей символ, його автор закономірно пошлюговувався образами драконів, типовими для романського стилю в європейському мистецтві.

Якщо наша версія правильна, то з'являється ще одне важливе питання: чому оформлювачів Чернігівського Борисоглібського собору зацікавила притча про двох орлів, верховіття кедр та лозу? Ця старозавітна оповідь мала не тільки морально-дидактичний, але й політичний сенс, і цілком можливо, що вони обидва й привернули до себе увагу творців храму. У притчі могли побачити, зокрема, певну паралель із різними подіями, які відбувалися в тогочасній Київській Русі (наприклад, порушення князями «хресного цілування» або їх звернення по допомогу до «фараонів» половецького степу). Заклик пророка підкорятися Провидінню й уникати віроломства, нехтування присягою та воєн навіть за рахунок власних політичних амбіцій міг сподобатися видатному фундатору собора – миролюбному князю Давиду Святославичу, пізніше причисленому до лику святих²⁰. Так чи так, питань виникає ще достатньо багато, однак наразі зупинимося на (на нашу думку) справедливій констатації: між досліджуваним комплексним рельєфним зображенням та наведеною притчею існує неабияка схожість.

Доцільно зробити такі **висновки**:

1. Візуальні особливості двох компонентів рельєфу, знайденому під час дослідження Чернігівського Борисоглібського собору (а саме відчутна взаємна симетричність та подібність окремих деталей зображеного на цих компонентах), дають певну підставу припустити, що у своїй єдності вони являють собою не лише суто художній, декоративний, але й смисловий комплекс.

2. Принцип презумпції Біблії, застосування якого є доречним у цьому конкретному випадку (позаяк, на думку більшості дослідників, артефакт являв собою частину оздоблення православного храму), орієнтовує нас на пошук значення рельєфного зображення шляхом дослідження біблійних текстів, звертання уваги на біблійну образність.

3. Здійснений аналіз біблійних текстів уможливило висновок про прикметну подібність основної образності досліджуваної нами пам'ятки різьбярства до образності притчі про двох орлів, кедр та лозу, яку ми знаходимо в Книзі пророка Єзекіїля (Єз. 17: 1–10).

4. Якщо досліджуване рельєфне зображення дійсно являє собою художнє втілення цієї старозавітної притчі, то присутній на ньому образ оплетеної лозою химерної істоти («чернігівського звіра») доцільно тлумачити як збірний образ, що символізує неодноразово згаданого в Книзі пророка Єзекіїля єгипетського фараона, який, згідно з екзегетичною традицією християнства, є символом диявола.

Безперечно, окреслений погляд щодо семантики досліджуваного протягом уже майже восьми десятиліть різьблення наразі не можна вважати таким, що має цілком достатню підставу. Однак запропонована версія, як видається, таки має право на існування й, вірогід-

¹⁹ Див., напр.: Ієронім Блаженний, Стридонський. Четырнадцать книг толкований на пророка Иезекииля. Книга 9 (Тлумачення глави 29). *Азбука веры*. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Ieronim_Stridonskij/.

²⁰ Свідченням того, що розробники концепції художнього оздоблення Чернігівського Борисоглібського собору взагалі суттєво надихалися Книгою пророка Єзекіїля, можливо, виступає й такий відомий факт: храм був князівською успенською. Роздуми про смерть слід супроводжувати роздумами про безсмертя людської душі, а також про воскресіння мертвих, яке, згідно з Біблією, обов'язково відбудеться після другого пришестя Христа. Найвідомішим сучасному загалу пророцтвом Єзекіїля є саме пророцтво про оживлення спочилих (Єз. 37). Якщо досліджуване рельєфне зображення справді виступає художньою інтерпретацією притчі про двох орлів, кедр та лозу, то, гадаємо, слід припустити, що в оформленні собору на честь святих Бориса та Гліба знаходилось і зображення, присвячене пророцтву про воскресіння.

но, на подальший розвиток: подібність зображених на артефакті істот та рослин до образів згаданої притчі вочевидь є занадто суттєвою, щоб залишити її поза увагою. Отже, «сезон полювання» на «чернігівську звірину» триває, але, сподіваємося, спільними зусиллями нам усе ж удалося наблизитися до неї на відстань кидання «мисливської сітки» чи принаймні напасти на її слід.

References

- Chernenko, O. (2023). Chernihivskii zvir z Borysohlibskoho soboru [Chernihiv beast from Boris and Gleb cathedral]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 7–20.
- Kolesnyk, S., Kolesnyk, O. (2004). Chernihivskiy zvir poza chasom i prostorom [Chernihiv beast outside of time and space]. *Chernihivschyna incognita – Chernihiv region incognita*, P. 127–129.
- Lychkovah, V. (2011). Chernihovo-Siverska kulturolohichna rehionika [Chernihiv-Siverian region cultural studies]. Chernihiv, Ukraine.

Царенок Андрій Вікторович – доктор філософських наук, доцент Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Tsarenok Andrii – doctor of philosophical sciences, associate professor at T. Shevchenko national university «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv, 14013 Ukraine).

E-mail: tsarenok-sever@ukr.net

“CHERNIHIV BEAST”, “CHERNIHIV BIRD” AND THE BOOK OF EZEKIEL

*The aim of the study is to ground additional version of what was depicted on relief found in the process of exploration of Chernihiv St. Borys and Hlib cathedral (12th c.) in 1948. Using **methods** of the hermeneutical circle and of the main culture-creating sources presumption, the author underlines that the artifact pictures are most likely a sense complex, not just an artistic one; it should be explored with the help of appealing to the Bible texts and analysis of image system of the Holy Writ. Such approach makes possible a **conclusion** about essential similarity between the relief picture and an Old Testament parable of two great eagles, cedar and vine, which we see in the Book of Ezekiel (Ezek. 17:1–10). From this point of view, as we can suppose, a mysterious symbol of the relief depicting some chimeric animal (known as «Chernihiv beast») presents a collective image of pharaoh (who is also mentioned in the analyzed text) and at the same time as an image of the devil.*

Key words: Chernihiv, St. Borys and Hlib cathedral, relief picture, image, sense, the Bible, parable.

Дата подання: 2 лютого 2024 р.

Дата затвердження до друку: 29 березня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Царенок, А. «Чернігівський звір», «чернігівський птах» та Книга пророка Єзекіїля. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 22–28. DOI: 10.58407/litopis.240202.

Цитування за стандартом APA

Tsarenok, A. (2024). «Chernihivskii zvir», «Chernihivskii ptah» ta Knyha proroka Jezekijil`a Napysy [“Chernihiv beast”, “Chernihiv bird” and the Book of Ezekiel]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 22–28. DOI: 10.58407/litopis.240202.

